

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar

DOKTORI DISSZERTÁCIÓ

A SPANYOL FRAZEOLÓGIAI EGYSÉGEK SZEMANTIKAI JELLEMZŐI
METAFORA, METONÍMIA ÉS JELENTÉSVÁLTOZÁS A
SPANYOL SZOMATIKUS FRAZEOLÓGIAI EGYSÉGEKBEN

BALÁZS-PIRI PÉTER

2011

0. BEVEZETÉS

0.1. Az értekezés tárgya és megközelítés módjai

Tanulmányunkban elemezzük a spanyol rögzített kifejezések egy csoportjának, a szomatikus szólásoknak szemantikai jellemzőit. Azért választottuk ezt a témát, mert ennek a fogalmi tartománynak nagy a szemantikai jelentősége, ami abból ered, hogy az emberi gondolkodás nagymértékben testközpontú (*embodiment*). (Johnson 1987; Lakoff y Johnson 1999; Kövecses 2005.)

A frazeológia diakronikus vonatkozásai kevesebb figyelmet kaptak a szakirodalomban más kérdéseknél, ez is ösztönözte a témaválasztást.

Úgy tűnik, a kognitív nyelvészet alapelvei különösen kedveznek a frazeológiai szemantikai jelentés elméleti tanulmányozásának. (Baránov – Dobrovolskij 2009; Cuenca – Hilferty 1999: 116-121; Kövecses 2005: 202-208)

A prototipikus frazeológiai egység, a szólás metaforikus vagy metonimikus szokott lenni, és konvencionális jellegénél fogva rávilágít arra a hétköznapi tudásra, amelyet egy nyelvközösség birtokol, és ugyanakkor az emberi kogníció bizonyos univerzális jegyeit is megmutatja.

0.2. Munkahipotézisek és a dolgozat célkitűzései

Amikor témául a szomatizmusokat választottuk, abból a feltevésből indultunk ki, hogy ezen a frazeológiai területen a külső, nyelven kívüli tényezők nem gyakorolnak olyan közvetlen hatást, mint más területeken, amelyek kulturálisan determináltak és ezért jobban ki vannak téve a változásnak (játékok, öltözködés stb.) Úgy tűnik, hogy a lexikális és szemantikai változás fő mechanizmusai lényegileg ugyanazok, vagy hasonlóak minden nyelvtörténeti fázisban. A dolgozatban célul tűztük ki, hogy azonosítsuk a szomatikus szólások régi és új szóláskincsének állandó jegyeit és adatokat szolgáltatassunk a szemantikai változások természetéhez, egyazon nyelv két nyelvállapotának összehasonlításán keresztül (intralingvisztikus-kontrasztív megközelítés) Ennek feltehetőleg elméleti hordereje is van, mivel rávilágít a közös fogalmi struktúrákban mutatkozó egyetemességre, és azokra a tendenciákra, amelyeket a két nyelvállapot változásai mutatnak.

0.3. A dolgozat felépítése

Az értekezés két fő részből áll. Az első egy elméleti bevezetés, amelyben bemutatjuk az alkalmazott megközelítés módszereit, szólunk a variálások és szinonimák

problémaköréről is, az idiomatikusság kérdéseiről, a poliszémiáról és homonímiáról, a frazeológiai változásokról.

A második részben bemutatjuk a vizsgált korpuszból gyűjtött legfontosabb adatokat, elsősorban a használt metaforák és metonímiák elemzésére összpontosítunk, másodsorban a mai használathoz képest mutatkozó különbségekre.

A következő fejezetben összefoglaljuk az elemzésének és a két korpusz összehasonlításának legfontosabb eredményeit.

0.4. A korpuszok

A régi nyelvi korpusz mellett, amely G. Correas (1571 – 1631) kifejezés-gyűjteményéből (*Vocabulario de refranes y frases proverbiales*, 1627), valamint S. de Covarrubias (1539 – 1613) értelmező szótárából (*Tesoro de la lengua castellana o española*, 1611) áll, használtuk a *Diccionario fraseológico documentado del español actual* (DFDEA) anyagát.

1. ELMÉLETI ALAPOK

1.1. A frazeológia tárgya és terminológiai kérdései

A legelterjedtebb felfogást (Casares 1950, Zuluaga 1980, Corpas Pastor, 1996, García-Page 2008) követve úgy határozzuk meg a frazeológiát, mint olyan nyelvészeti diszciplínát, amely a nyelv állandósult szókapcsolatait tanulmányozza.

A szólás olyan kifejezés, amely legalább két szóból áll, rögzült, egységes jelentésű és mondatrészként is valamint önálló mondatként is funkcionál. A rögzítettség egyike a legfontosabb feltételeknek, amelynek egy frazeológiai egységnek meg kell felelnie, jóllehet számos nyelvi tény ellentmondani látszik a szólások teljes változtathatatlanságának.

Sok szólás idiomatikus. Az idiomatizmust különbözőképpen szokták meghatározni, ezek közül a legelterjedtebb azt mondja ki, hogy azok a kifejezések idiomatikusok, amelyeknek a jelentését nem lehet kikövetkeztetni az egyes összetevők jelentése alapján. A kognitív nyelvészet szerint az idiomatikusnak tartott kifejezések többsége legalább részben motivált és áttetsző.

1.2. A frazeológiai kognitív megközelítése

A kognitív szemantika hozzájárulása a frazeológiához abban áll, hogy az idiómákat úgy tekinti, mint egy univerzális, kognitív elveken nyugvó, koherens fogalmi rendszer eredményeit. Az idiómák motivációja abból származik, hogy a beszélő valamilyen kapcsolatot érzékel a kifejezés szó szerinti és átvitt jelentése között.

Szükséges megkülönböztetni a motiváció és megjósolhatóság fogalmát. Az, hogy sok idiomatikus jelentés motivált, nem jelenti azt, hogy a jelentés biztonsággal előre jelezhető.

1.3. Az idiomatikusság és komponensei

Baranov és Dobrovolszkij szerint az idiomatikusság nemcsak a frazeológiai egységek jellemzője, hanem magáé a nyelv a maga teljességében. Összes definíciója három összetevőre vezethető vissza, amelyek önállóan, vagy más tényezőkkel együtt is jelen lehetnek.

a) Az újraértelmezés (reinterpretáció): egy kifejezés, amelynek konkrét jelentése van, átvitt jelentésben újraértelmeződik és ez valamilyen szabály segítségével kapcsolódik a konkrétéhoz. A reinterpretációs módok között gyakran megtaláljuk a metaforát és metonímiát.

b) Átlátszatlanság (opacitás): két okból állhat elő: egyik, amikor az újraértelmezés lehetetlen a szinkrón szinten anélkül, hogy a kifejezés etimológiáját ismernénk; másik, mikor unikális komponensek jelenléte miatt ez a két eset egyidejűleg fordul elő.

c) A szerkezet összetettsége (komplexitás): az ikonikusság elvével függ össze, amely szerint egy formailag komplexebb kifejezés szemantikailag is bonyolultabb módon épül föl.

1.4. A metafora a nyelvészeti hagyományban és a fogalmi metafora elmélete

A hagyományos grammatika csupán nyelvi jelenségnek tekinti a metaforát, ami egy szó másik szó által való, hasonlóságon alapuló helyettesítésében nyilvánul meg. A kognitív elmélet számára az emberi gondolkodás folyamatai nagymértékben metaforikusak és éppen ez a tulajdonságuk teszi lehetővé, a metaforák nyelvi kifejeződését (Lakoff – Johnson 1995 [1980]). Ebben az elméletben a metafora tulajdonképpen leképeződés (mapping) két fogalmi szerkezet között. A leképezések egyik fogalmi tartományból a másikba (forrástartományból a céltartományba) nem önkényesek, gyakran mutatnak törvényszerűségeket, mert az ember általános hétköznapi tapasztalataira és világképére épülnek. A kognitív metafora-felfogás a hasonlóság kritériumát is tágabban értelmezi, mint az arisztotelészi alapokon nyugvó hagyományos nézetek.

1.5. Metonímia

Hagyományosan metonímiának szokás nevezni egy fogalomnak másikkal való helyettesítését, amelyek között nem a hasonlóság, hanem egyéb összefüggés – érintkezés, ok-okozat, anyagnév-tárgy stb. kapcsolat áll fenn. A kognitív nyelvészet alapvetően elfogadja ezt a felfogást, de pontosítja, hozzátéve, hogy egy fogalmi entitás akkor biztosít mentális hozzáférést egy másik entitáshoz, ha mindkettő ugyanazon idealizált kognitív modell (IKM) részét képezi (Kövecses 2005: 149, Knowles – Moon 2006: 54). A metonímia jelenleg szinte nagyobb figyelmet kap a szakirodalomban, mint a metafora. A két jelenség nem zárja ki egymást és tulajdonképpen nem is lehetséges éles határt vonni a kettő között (Espinosa 2009: 172).

1.6. Szinonímia

A nyelvészek között nincs egyetértés a tekintetben, hogy mit tekinthetünk variánsnak és mit szinonimának. Néhány szerző szinonimának tartja a lexikális

változatokat, számukra a valódi változat csak az, amely morfoszintaktikai különbséget mutat.

2. VÁLTOZÉKONYSÁG ÉS TÖRTÉNETI VÁLTOZÁS

2.1. Kultúrspecifikusság és univerzális motiváció

A konceptuális metaforák egyik legérdekesebb vonatkozása az, hogy mennyire kötődnek egy adott kultúrkörhöz, v. mennyire egyetemesek. Amennyiben alapvetően ill. többnyire egyetemesek, az fontos dologra világít rá, nevezetesen az emberi tapasztalat és fogalmi gondolkodás összefüggéseire, olyan jelenségeket illetően, mint pl. az idő, az érzelmek, az emberi élet felfogása stb. (Knowles – Moon 2006: 85). A nyelvek közötti metaforikus egyezésekre három magyarázat kínálkozik Vagy a véletlennek köszönhetőek, vagy annak, hogy egy nyelv a másiktól kölcsönözte, vagy pedig fel kell tételeznünk, hogy a metafora alapja egy univerzális motiváció (Kövecses 2005: 167). Kövecses számára e harmadik magyarázat a legelfogadhatóbb, anélkül, hogy a másik kettőt kizárná. A motivációnak két vetülete létezhet. Egyik jobban kötődik az adott kultúrához, a másik egyetemesebb, az emberi gondolkodás legalapvetőbb kognitív sémáiból származik.

2.2. Dezautomatizáció

Gyakori, régóta ismert jelenség a frazeológiai egységek kreatív manipulációja, “kiforgatása”, a magyarázatuk is sokféle, akárcsak a rájuk használt terminusok. Sokak számára nyelvhelyességi és a normatív használat problémájaként vagy pedig humoros ill. irodalmi célzatú stílusesszöveggé jelentkezik (Knowles – Moon 2006: 24). A mi felfogásunkban a frazeológiai manipuláció elméleti hordereje ezen túlnő, hiszen olyan jelenségről van szó, amely jobban megvilágítja az állandósult kifejezések mentális tárolását és feldolgozását, a mögöttük rejlő fogalmi szerkezeteket, valamint az alaki és jelentésbeli változásokat.

2.3. A frazeológiai egységek etimológiája

Mivel diakrón perspektívából közelítünk tárgyunk felé, szükséges röviden az etimológia kérdését is taglalni, az etimológia fogalma ti. könnyen összemósódhat a motivációéval. Ma is él az a téves elképzelés, mely szerint a szavak és kifejezések eredetének ismerete segít a jelentés jobb megértésében, és ebben az az általános meggyőződés is benne rejlik, hogy helyes használatukhoz tanítani kell az etimológiájukat is. Ezzel szemben a motiváció az elsődleges, amely fogalmi jellegű és a hétköznapi

tapasztalat alapján mindenki számára érthető. Az eredet ismerete másodlagos, műveltséget feltételez, nem mindenki számára hozzáférhető. A történeti frazeológiai kutatás számára természetesen rendkívül fontos, mivel rávilágít a frazeológiai egységek kialakulási folyamatának sajátosságaira.

2.4. A frazeológiai változás jelenségei

A frazeológiai egységek más lexikális egységekhez hasonlóan viselkednek. Ugyanúgy születnek, kihalhatnak, grammatikalizálódhatnak, változhat a jelentésük, szűkülhet és bővíthet stb. A társadalmi fejlődéssel párhuzamosan folyamatosan jelennek meg olyan forrástartományok, amelyek korábbi korszakokban elképzelhetetlenek voltak. Ilyenek pl. a XX. században a mozi, távközlés, informatika stb., amelyek mindegyike nagyszámú kifejezést motivál. Ugyanakkor sok neologizmus a régi kifejezések fogalmi sémája szerint jön létre.

A szemantikai változás fő következménye a poliszémia kialakulása (Espinosa 2009: 175). A poliszémia közbülső lépés a jelentés eltolódásban, mert egy ideig együtt létezik a két jelentés (Ullmann 1972: 211). A poliszémia nem ritka a frazeológiai egységek között, de kevésbé gyakori, mint a többi lexikális egység esetében (Mellado 2004: 201). A párhuzamos és másodlagos metaforizáció számos poliszémia kialakulásáért felelős.

3. AZ EMBERI TEST SZEREPE A FRAZEOLÓGIÁBAN

3.1. A gondolkodás testközpontúsága

Az emberi test számos metaforát kínál, amelyen keresztül akár absztrakt-komplex rendszereket is megérthetünk (társadalom, szerveződések, intézmények). A disszertációban ennek a testközpontú gondolkodásnak csupán egy szeletét tudjuk vizsgálni, azt, amely a testrészek frazeológiában betöltött szerepén keresztül nyilvánul meg.

3.2. A szomatikus frazeológiai egységek általános jellemzése

Ebben a pontban a szomatizmusokkal foglalkozunk. Vizsgáljuk fajtáikat és sajátosságaikat. Kiemeljük a kinegrammákat, amelyek a testbeszéd nyelvi kifejeződései, elkülönítjük őket az álkinegrammáktól, amelyek már elvesztették szó szerinti olvasatukat. Vizsgáljuk továbbá az ettől elkülönülő frazeológiai egység-csoportot, amely állati testrészneveket használ fel az emberre vonatkozó kifejezésekben.

3.3. A kutatás módszertana

A továbbiakban leírjuk a vizsgálat módszertanát, bemutatjuk, és elemezzük ill. összehasonlítjuk a régi és új korpuszt. A régi korpuszban 85 testrész nevét és az ezekkel alkotott 712 szólást és változatait találtuk, míg az új korpuszban ez 1121. Ez a minta ugyan nem kimerítő, de terjedelmét tekintve gyakorlatilag reprezentatívnak tekinthető.

3.4. A munka célkitűzései és hipotézise

A fő célunk rendszerezni és leírni a régi korpusz szomatikus kifejezéseinek jelentését, motivációját és más fogalmi aspektusait. Ezen kívül arra törekszünk, hogy a két nyelvállapot közötti egyezéseket és különbségeket megmutassuk. Megkísérelünk választ adni arra a kérdésre, hogy az egyes szomatikus kifejezések jelentése változott-e, vagy változatlan maradt, és a változásoknak milyen tendenciái figyelhetők meg. Az összehasonlítás lehetővé teszi, hogy következtetéseket vonjunk le ezekben a kifejezésekben résztvevő testrésznevek produktivitását illetően.

Ésszerűnek látszik az a feltevés, hogy a kérdéses szólások jelentős része megőrződött a mai nyelvben, noha számolni kell a frazeológiai veszteség lehetőségével is. Azt is feltételezhetjük, hogy a metonímia és metaforajelentős szerepet töltenek be a jelentések kialakulásában.

4. A KORPUSZ SZÓLÁSAINAK FŐ TIPOLÓGIAI JEGYEI

Ez a fejezet képezi a dolgozat törzsét. Ebben részletesen tárgyaljuk a legjellemzőbb szólásokat, amelyeket a bennük található testrésznevé alapján csoportosítunk, és nagyobb kategóriákba rendezünk.

5. A KORPUSZ NÉMELY ÁLTALÁNOS ASPEKTUSA

5.1. A testrész-nevek frazeológiai termékenysége

A testrész-neveknek nem egyforma a kognitív jelentősége, produktivitásuk ennek megfelelően nagymértékben különböző. A két korpusz figyelemreméltó hasonlóságot mutat: a régiben szereplő 85 lexémából a nagy többség továbbra is aktív maradt, és részét képezi az új korpusz szólásainak, bár lényegesen kisebb gyakorisággal. Általánosságban elmondható, hogy a modernebb nyelvben jóval több a műveltebb nyelvhez köthető testrész-név ("tudós szó") (*cerebro, bilis*). A régi korpusz 10 leggyakoribb testrészneve: *mano, ojo, boca, pie, cabeza, barba, dedo, cara, sangre, corazón*. A modern korpuszban a gyakorisági lista a következő: *mano, pie, ojo, cabeza, boca, culo, cara, sangre, corazón*.

Az egyik legfeltűnőbb mennyiségi különbség a produktivitás tekintetében a *barba* esetében látható, a vele kapcsolatos kifejezések nagymértékben csökkentek; ellentétben a *sangre, pelo, culo, nariz* lexémákat tartalmazó szólásokkal, amelyek látványosan növelték termékenységüket.

5.2. A szólások továbbélése vagy eltűnése

Mivel számunkra a fogalmi sík fontosabb, mint a morfoszintaktikai jellemzők, a két korpusz összehasonlításánál a formai különbségeknek kevesebb jelentőséget tulajdonítottunk. Ennek ellenére, számításaink szerint a 712 kifejezésből, amelyek a régi korpuszt alkotják, csupán kevesebb mint 40% mutat valamilyen fokú egyezést a modern korpussszal.

6. METAFORA ÉS METONIMIA A KORPUSZOKBAN

Mindkét korpuszban nagyobb számú metonimikus frazeológiai újraértelmezést találunk, mint metaforikus. A metafora többnyire a másodlagos jelentésváltozásnál lép föl (poliszémia). Mégsem lehet azt állítani, hogy a metafora ne bírna fontossággal, mivel számos esetben kétféle elemzés (metafora vagy metonímia) is elképzelhető, hiszen mint korábban láttuk, a két jelenség szervesen összefügg egymással.

6.1. Jellemző metonímiák

A leggyakoribbak közé sorolhatók A TESTRÉSZ AZ ÁLTALA MEGVALÓSÍTOTT CSELEKVÉS HELYETT és A TESTRÉSZ A FUNKCIÓ HELYETT (*lengua, boca, cabeza* esetében találunk ilyeneket). További alapvető metonímiák: EGY TESTRÉSZ A MÁSIK HELYETT (*meter por debajo de la barba*); EGY TESTRÉSZ A SZEMÉLY HELYETT (*dar con sus huesos en un lugar; estar loco por los huesos de alguien*); *barba* (*en las barbas, por barba*) stb.; TESTRÉSZ AZ ÉLET HELYETT (*jugarse el cuello; dejar el pellejo*); TESTRÉSZ AZ AZT FEDŐ RUHADARAB HELYETT (*en carnes, en cuerpo, en cabello, en cueros*).

6.2. Jellemző metaforák

Az alapvető orientációs metaforák (FENT JÓ, LENT ROSSZ) képezik az alapját számos, érzellemmel (megaláztatás, vidámság / szomorúság) kapcsolatos kifejezésnek: *pecho por tierra; arriba los corazones; caerse [a alguien] el alma a los pies*. Az ember jellemző testtartásai is ugyanezzel a metaforával függenek össze: *con la frente alta;*

levantado de hombros; derrocado de hombros. A félelem vagy a szégyenérzet az emberi test összehúzódását okozzák: *arrugarsele el ombligo, encogersele la(s) tripa(s); no llegar la camisa al cuerpo*. Ezzel szemben, a pozitív érzelmek ellenkező irányú, mintegy “expanzív” érzést váltanak ki: *ensancharse el corazón; no caber en su pellejo*.

AZ EMBERI TEST EGY TARTÁLY, így bizonyos testrészek érzelmek vagy más elvont fogalmak “szintjelzőjeként” szolgálnak: *hasta los ojos, a la garganta, hasta las narices, hasta las cejas, hasta los dientes, hasta la coronilla, hasta el colodrillo*.

A GONDOLATOK ÉTELEK: *no hacer buen estómago*; A SZABAD MOZGÁS KORLÁTOZÁSA A SZEMÉLY URALÁSA: *tener el pie sobre el pescuezo; tener en un puño; tener las manos atadas*; EGY SZEMÉLY SEGÍTŐJE A MÁSIKNAK TESTRÉSZE: *tener (buenos) brazos, tener espaldas, ser sus pies y manos, brazo derecho, mano derecha*, A TESTRÉSZNAGYSÁGA ARÁNYOS A HOZZÁ RENDELT FUNKCIÓVAL: *tener los dedos muy largos, mano larga, lengua larga; decir algo con la boca chica; es muy largo de manos; (estar) con el oído de un palmo; con el oído tan largo; tiene lengua de once varas, etc. Tener gran corazón, tener [alguien] un corazón que no le cabe en el pecho*. A SZÓBELI SÉRTÉS FIZIKAI BÁNTÁS: *arrancarle la piel a tiras, dióselo / pegóselo de puño; molerle a alguien los huesos, stb.*

7. KONKLÚZIÓK, TOVÁBBI KUTATÁSI LEHETŐSÉGEK

A két korpusz elemzése és összehasonlítása során arra a megállapításra jutottunk, hogy mindkét nyelvállapotban kiugróan magas a szomatikus kifejezések száma. Ez azt bizonyítja, hogy az emberi testrész és funkciói nagyon produktív forrástartományt képeznek. Bizonyos testrésznevek frazeológiai produktivitása idővel változást szenvedett el, de a legalapvetőbb funkcióval bírónak hasonló fokú a produktivitása. Általánosságban elmondható, hogy a specifikus terminusok kevésbé gyakoriak és frazeológiai aktivitásuk is alacsonyabb, de éppen expresszivitásuk miatt potenciálisan helyettesíthetnek egy gyakrabban használt testrészt (szinonímia v. metonímia).

A szomatikus kifejezések központi fogalmi funkciója nagy vonalakban hasonló a két korpuszban, nagyobb eltérés inkább a kevésbé releváns, periférikusabb, nehezen csoportba rendezhető metaforáknál mutatkozik.

Mindemellett figyelembe kell vennünk, hogy a testrészek esetében sem elhanyagolható fontosságú a szociokulturális hatás.

Úgy találtuk, hogy a frazeológiai veszteség és a konkrét nyelvi kifejezések megőrzése a várnál alacsonyabb.

A formai és szemantikai egyezés a két korpusz kifejezései között első látásra meglepően alacsonynak tűnik. Ha hozzászámítjuk a konceptuális egyezéseket, vagyis azokat az eseteket, amelyek nem egyeznek nyelvi formájukban, de az alkalmazott metafora fajtájában igen, a két korpusz közti hasonlóság már szembetűnőbbé válik.

A megőrzött kifejezésekben ritka a radikális jelentésváltozás, a kevésbé hangsúlyos eltérések majdnem mindig megmagyarázhatók metaforikusfejlődéssel vagy pedig betudhatók két párhuzamos metaforizációs folyamatnak. Sok olyan kifejezés, amely nem él már a mai nyelvben, még mindig áttetsző jelentésű és motivált a beszélők számára.

* * *

Ebben a dolgozatban többirányú kutatási irány rajzolódik ki: a frazeológiai újítás és elavulás kérdése; a fogalmi metafora szerepének vizsgálata a spanyol frazeológiában; a gondolkodás testközpontúságának jelentősége – hogy csak a jelentősebbeket említsem.

E kérdéseknek elmélyültebb vizsgálatához szükséges lenne egy kiterjesztett korpusz létrehozása mind lexikográfiai, mind szövegforrások felhasználásával. A közeljövőben kívánatos lenne kiterjeszteni a vizsgálatot azokra a kifejezésekre is, amelyben nincs ugyan testrésznév, de mégis a testközpontú gondolkodás nyelvi megnyilvánulásainak tekinthetők, (köztük olyan fogalmakat tartalmazó szólásokra, mint *alma, suspiro, nervios*).

Közép és hosszútávon szándékunkban áll bevonni a vizsgálatba a spanyol frazeológia egyéb jellegzetes fogalmi metaforáit, valamint a frazeológián kívül eső metaforákat is.